

Κρίση και θύματα στο έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη: Οι Σκλάβοι στα δεσμά τους.

Γκρατσιέλλα-Φωτεινή Καστελλάνου*

Το μυθιστόρημα κυκλοφόρησε το 1922, και όπως μας πληροφορεί ο Κωνσταντίνος Δημαράς, η συγγραφή του απασχόλησε τον συγγραφέα μας επί μακρά σειρά ετών ως το τέλος της ζωής του (Δημαράς 2000, 556-557)². Καταπιάστηκε με τη σύνθεση του έργου μετά τη δημοσίευση του εκτενέστερου διηγήματός του *Η Τιμή και το χρήμα*, το 1914. Για το λόγο αυτό, θεωρείται και το κύκνειο άσμα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, ο οποίος πέθανε το 1923. Η πλοκή του ξετυλίγεται σε κάποιο νησί, το όνομα του οποίου δεν αναφέρεται στο βιβλίο. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι πρόκειται για την αγαπημένη του Κέρκυρα, τη γενέθλια γη του πεζογράφου μας, αλλά και τον τόπο εκκόλαψης των καλλιτεχνικών και πνευματικών συγκινήσεων και διεργασιών του. Συντονισμένος με το πνεύμα της εποχής και αισθανόμενος ότι μία άλλη αντίληψη της ζωής θεμελιώνεται στους χρόνους του, όπως συμβαίνει άλλωστε και στους δικούς μας καιρούς, ο Θεοτόκης, ίσως, δοκιμάζει την ανάγκη να μην αναφερθεί στο όνομα ενός συγκεκριμένου τόπου μιας και ένας νέος τύπος κοινωνίας περιζώνει παντού τον κόσμο και αντικαθιστά τον παλαιό.

Το έργο ανήκει στη ρεαλιστική ηθογραφική πεζογραφία. Το είδος αυτό, επιδιώκοντας την ευρύτερη γνωριμία με τις μικρές και κλειστές κοινωνίες της υπαίθρου, οικειώνεται και προβάλλει την αμφοτερόπλευρη πραγματικότητά τους, δηλαδή τον φωτεινό και τον σκοτεινό τους κόσμο. Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι ο Θεοτόκης, αντιπροσωπεύοντας στον τόπο του την πρόοδο των ευρωπαϊκών ιδεών χάρη στους δεσμούς του με την ευρωπαϊκή παιδεία, δίνει μια νέα όψη στο είδος, καθώς το επισκοπεί με πρωτότυπο βλέμμα και επιθέτει σε αυτό τη σφραγίδα του φιλοσοφικού στοχασμού. «Ο Θεοτόκης είναι ο πιο καθαρόαιμος εκπρόσωπος του κοινωνικού ρεαλισμού ανάμεσα στους συνοδοιπόρους του κι ο εισηγητής του κοινωνιστικού μυθιστορήματος, αυτός που έυρνε ουσιαστικότερα από κάθε άλλον σύγχρονό του τα όρια της ηθογραφίας και της έδωσε καινούργια αίγλη, διατηρώντας από τα χαρακτηριστικά του είδους μονάχα το πλαίσιο και χρωματίζοντας τη γλώσσα του με το κερκυραϊκό ιδίωμα, όπου οφείλει κι ένα μέρος απ' την εκφραστικότητα του ύφους του, έτσι ώστε ο όρος ηθογραφία να μη σημαίνει πια στην περίπτωσή του ό,τι συνήθως για πολλούς απ' τους προηγούμενους. Ο ουσιαστικός προβληματισμός του, η πνευματική ανησυχία και το πάθος του, κι απ' την άλλη μεριά, η θητεία του στον Νίτσε, στα ινδικά κείμενα, στον

* Επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

² Κ. Θ. Δημαράς: *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*. Εκδόσεις «Γνώση» 2000.

Φλωμπέρ, στον Μπαλζάκ, τον Ζολά, τον Μεριμέ, τον Ντοστογιέφσκι, τον Τολστόι και την άλλη ευρωπαϊκή λογοτεχνία, και ταυτόχρονα η μελέτη του μαρξισμού και του σοσιαλισμού, αποτέλεσαν τους βασικούς παράγοντες που τον οδήγησαν να διαμορφώσει τη συγγραφική του προσωπικότητα και να δώσει στο περιφρονημένο αυτό είδος, όπως θεωρείται από μερικούς η ηθογραφία, βάθος και περιεχόμενο όχι λιγότερο ουσιαστικό απ' όσο της είχαν δώσει νωρίτερα ο Βιζυηνός κι ο Παπαδιαμάντης, ανακατεύοντας μέσα στο νατουραλισμό του αδιόρατες συμβολιστικές αποχρώσεις, ίσα - ίσα για να γίνει πιο υποβλητικός, βαθαίνοντας στην ψυχολογία των προσώπων και πλάθοντας ζωντανούς ανθρώπινους χαρακτήρες.» (Στεργιόπουλος 1986, 171-172)³

Στο έργο του, ο συγγραφέας περιγράφει με ρεαλισμό και σε όλη της την οξύτητα την κρίση που δημιουργήθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στον ελληνικό χώρο από την μεταβολή των αντιλήψεων, των θεσμών και των ιδεών, και γνωρίζουμε ότι οι ιδέες είναι επιφανόμενα της οικονομικοκοινωνικής πραγματικότητας που τελικά μορφοποιεί και μεταβάλλει καθοριστικά τη ζωή.

Βρισκόμαστε στις αρχές του πολύπαθου 20^{ου} αιώνα, βαρύφορτο και το ξεκίνημά του με συμβάντα όπως ο Μακεδονικός αγώνας (1904-1908), η Κρητική επανάσταση του 1912, οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913), ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918) η Μικρασιατική εκστρατεία, γνωστή ως Ελληνοτουρκικός Πόλεμος (1919-1922), η κοινωνική πολιτική των πρώτων κυβερνήσεων του Βενιζέλου και βεβαίως πέρα από τη σύγκρουση μεταξύ της αριστοκρατίας της εποχής και της αναδυόμενης αστικής τάξης, οι πολλές μεταρρυθμίσεις στο εσωτερικό της χώρας πάντα με τη συγκρότηση του κόμματος του Βενιζέλου, όπως η αγροτική μεταρρύθμιση το 1917, που επαναπροσδιόρισε τις σχέσεις γαιοκτησίας, προωθώντας το σύστημα της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας.

Στο εσωτερικό του τόπου που διαδραματίζεται η ιστορία μας, μαίνεται η σύγκρουση της ανερχόμενης αστικής τάξης και των ευγενών, πρώην μεγαλογαιοκτημόνων, που ζούσαν ως εξουσιαστές και αφέντες σε βάρος των χωρικών, εκμεταλλευόμενοι φυσικά τον μόχθο τους. Παρότι έχουν χάσει τον παράδεισο και την ευμάρειά τους από την άρση δεδομένων που έπαψαν πια να ισχύουν, εξακολουθούν να σκορπούν την περιφρόνησή τους παντού, θεωρώντας όλους τους άλλους «κουνούπια μπροστά τους» (Θεοτόκης χ.χ., 236)⁴. Στην ουσία, «είταν φαντασμένοι που δεν εσέβονταν ούτε τα μεγάλα αξιώματα, ούτε τα πλούτη... εμιλούσαν για όλα με τόση περιφρόνηση!... κι αυτό τόβλεπε κανείς στον εικοστόν

³ Κώστας Στεργιόπουλος: *Περιδιαβάζοντας. Στο χώρο της παλιάς πεζογραφίας μας*, Τόμος 2. Εκδόσεις «Κέδρος» 1986.

⁴ Κωνσταντίνος Θεοτόκης: *Οι Σκλάβοι στα δεσμά τους*. Εκδόσεις Πέλλα χ.χ.

αιώνα!... Αλίμονο!...» (Θεοτόκης χ.χ., 236)⁵. Ας πάρουμε για παράδειγμα τον κόντε Αλέξανδρο Οφιομάχο Φιλάρετο. Αισθανόμενος ότι ανήκει στην αδιαφιλονίκητη τάξη των ευγενών, αγράμματος, αστείος, απένταρος αριστοκράτης, μιλά ασταμάτητα για τους προγόνους του, για τα κατορθώματα του σιδεροαρματωμένου πολεμιστή που είχε πολεμήσει με τους Βενετούς στο Μωριά και στη Κρήτη, για τους ξυρισμένους άρχοντες με τις λευκές περούκες και τις χρυσοκέντητες στολές, τις ωραίες και περήφανες ξεστήθωτες κυρίες που με τα χοντρά τους χείλη χαμογελούσαν πλατιά μέσα από τις οικογενειακές εικόνες. Ριζωμένος στα περασμένα που του παρέχουν την εγγύηση λειτουργίας του κόσμου, εχθρός κάθε μεταβολής, αρνείται το γεγονός που ρυθμίζει όλη του τη ζωή, «τον ξεπεσμό της αρχοντικής φαμελιάς» του (Θεοτόκης χ.χ., 30)⁶. Χωρίς να θέλει να θυσιάσει καμία του συνήθεια, «κανένα του ελάττωμα», δέσμιος των πατροπαράδοτων απολαύσεων και της υλοφροσύνης του, βρίσκεται τελικά δίχως χρήματα. Μπροστά σε αυτό το δεινό αδιέξοδο, ενδίδει στους δανειστές του και τους παραχωρεί απερίσκεπτα διάφορα ωφελήματα. «Ανυπομόνησε, εταράχτηκε, στενοχωρήθηκε, κ' εδανείστηκε τότες για πρώτη φορά στη ζωή του. Κρυφά, κι όχι από τράπεζες για να μην ακουστεί τ' όνομά του, παρά έκραξε ένα γνωστό του μεσίτη, που πρόθυμα τούφερε την ίδια στιγμή όσα του ζητούσε, και που του πρόσφερε μάλιστα περισσότερα, μυρίζοντας από τότες ο άνθρωπος τα κέρδη που θάμπαιναν σιγά σιγά στην τσέπη του. [...] Αυτή είταν η αρχή του χαλασμού του Οφιομάχου. Κι άμα εμπήκε μία φορά σε χρέη, εγλύστρησε έπειτα όλον τον κατήφορο» (Θεοτόκης χ.χ., 34-35)⁷. Άνθρωπος αβοήθητος ακόμη και από τα παιδιά του, τους δυο του γιους, τον Γιωργή και τον Σπύρο· νέοι χωρίς αξιοσύνη, άβουλοι, χωρίς διάθεση προσφοράς, ακαμάτηδες, χωρίς την αίσθηση του χρέους απέναντι στον ίδιο τους τον εαυτό, ηδονοθήρες, παραδέρνουν καθώς η δύναμη της αδυναμίας τους τράβηξε με το μέρος της. «Μα ωστόσο και τα παιδιά του είχαν μεγάλωσει. Δύο νέοι, ο Γιωργής και ο Σπύρος και δύο νέες, η Ευλαλία και η Λουίζα, που κανέναν τους δεν εκέρδιζε και που όλοι τους εχρειάζονταν χρήματα. Μάλιστα ο πρώτος, ο Γιωργής που είχε στείλει στα Παρίσια είχε σκορπίσει αδικαιολόγητα αμέτρητο χρήμα. Και τώρα δεν είχε ούτε αυτός έργο κανένα, καθώς ούτε κι ο δεύτερος ο Σπύρος, ένας νωθρός και βαρύκοπος νέος, που μεταβιάς είχε βγάλει το γυμνάσιο και που δεν είχε θελήσει ούτε κόσμο να ιδεί ούτε να σπουδάξει επιστήμη. Και οι δύο του οι κόρες (η Ευλαλία και η Λουίζα) είταν τώρα σ' ηλικία γάμου, ήθελαν έξοδα κ' εκείνες, και αύριο μεθαύριο, που θα τες γύρευε κάποιος, θάταν κι αυτές

⁵ Στο ίδιο.

⁶ Στο ίδιο.

⁷ Στο ίδιο.

αιτία από μεγάλη στενοχώρια, γιατί δε θα μπορούσε να τις προικίσει» (Θεοτόκης χ.χ., 35-36)⁸.

Ποιοι είναι οι υπαίτιοι της καταστροφής του; Μα φυσικά η πρόοδος των δυναστευομένων. «Εκείνοι τον είχαν καταστρέψει, γιατί δεν επλέρωναν... Κ' εθύμωσε άξαφνα με κείνους: Τον είχαν στο λαιμό τους... έφταιγε η καλοσύνη του! Αυτοί τούτρωγαν όλα τα εισοδήματα, ό,τι εγεννούσε η γης του, τα προγονικά του τα χτήματα!... αυτοί είχαν οι αληθινοί κληρονόμοι του πατέρα του... μόνο αυτοί!... Και οι άδικοι νόμοι τους επροστάτευαν!... Μα έπρεπε με κάθε τρόπο να τους κυνηγήσει τους χωριάτες, κάποιος τουλάχιστο για παραδειγματισμό... Με τα πρώτα χρήματα που θάπιανε θα τους έδειχνε!... Κι ας είχαν ακριβά, πολύ ακριβά τα δικαστήρια!...» (Θεοτόκης χ.χ., 109-110)⁹.

Χωρίς αγωνιστική διάθεση, ξεπέφτοντας ολοένα και περισσότερο, χωρίς ποτέ να μετατρέπει τις προθέσεις του σε έργο, «με τη νωθρή ζωή του, την πατροπαράδοτη αμέλειά του, εκείνην τη φυσική αδυναμία, που δεν τον άφινε νάναι εργατικός και δραστήριος, όπως τόσοι άλλοι, που τους ζήλευε, όπως οι καταραμένοι οι δανειστές του τώρα» (Θεοτόκης χ.χ., 111)¹⁰, ανίκανος αυτός και οι περισσότεροι από τους ομοίους του, να συλλάβουν τις νέες αξιώσεις της ζωής, τις νέες οικονομικές και κοινωνικές διαδικασίες καθώς και την πολιτισμική τους διάσταση, αποσυρμένοι στο παρελθόν, προσπαθούν να το κρατήσουν σε εγρήγορση. Όμως, «το γεγονός είναι άμεσο, βίαιο και πυκνό. Είναι μια μορφή της πραγματικότητας, που δεν επιδέχεται αντίρρηση, που ασκεί καταθλιπτικό καταναγκασμό» (Παναγιωτόπουλος 1983, 193)¹¹, καθώς η αστική τάξη, με τη ζωτικότητά της και το δικό της συλλογισμό για τη δίκαιη θέση που της ανήκει στην Ιστορία, αγωνίζεται για την αυτοδύναμη παρουσία της και την κοινωνική της κυριαρχία.

Ο αστός, μέσω της ενεργητικής του βούλησης, αποδεικνύεται ολοένα και περισσότερο ικανός να αναδείξει τον «μέλλοντα άνθρωπο», τον άνθρωπο της προόδου που, μέσα στους σφοδρούς ρυθμούς της εποχής του, είναι αποφασισμένος για ευημερία και ευδαιμονία, αυτενέργεια και ελευθερία. Και ελευθερία σημαίνει, για τον αστό, δυνατότητα έκφρασης της ατομικής ύπαρξης σε όλους του τομείς της ζωής, ανάπτυξη των δημιουργικών δυνάμεων του ατόμου, πραγμάτωση της θέλησής του, οικοδόμηση του δέοντος γενέσθαι στη θεωρία και στην πράξη μέσω του σώματος και του πνεύματος, του ψυχισμού και των συναισθημάτων του.

⁸ Στο ίδιο.

⁹ Στο ίδιο.

¹⁰ Στο ίδιο.

¹¹ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος: *Ο Σύγχρονος άνθρωπος*. Οι Εκδόσεις των Φίλων 1983.

Ελευθερία επομένως σκέψης και βούλησης, ελευθεροφροσύνη, σεβασμός της προσωπικότητας, διαφύλαξη της ατομικότητας, δυνατότητα δημιουργίας, διάπλωση της παιδείας και της επιστήμης, έκδηλος ορθολογισμός, απεριόριστη ανάπτυξη της δράσης. Απόφαση για ελευθερία, απόφαση για ευημερία, απόφαση για παιδεία, απόφαση για δημιουργία. Αναφερόμαστε στον άνθρωπο που απαιτεί την πλήρωση του συνόλου των υλικών, πνευματικών και συναισθηματικών του αναγκών, τη χαρά στην καθημερινή, πρακτική ζωή του, την πραγμάτωση ενός «οικουμενικού οράματος άνεσης και πρακτικής του υπολογισμού» (Αξελός 1996, 274)¹². Και, μάλιστα, αυτές οι αποφάσεις - απαιτήσεις αποτελούν άμεσες επιδιώξεις, πραγματοποιήσιμες στο κοντινότερο μέλλον, ένα μέλλον που κανείς δεν τολμά να το θεωρήσει μακρινό. Γιατί είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι ο αστός θέλει να πλάσει τη μοίρα του άμεσα, συμμετέχοντας ενεργά και χωρίς καθυστέρηση στην κίνηση της Ιστορίας. Ζωντανό παράδειγμα, ο Αριστείδης Στεριώτης. Γιος του Δήμου Στεριώτη, «πούχε έρθει με μισό τσαρούχι από την Ήπειρο κ' επουλούσε ψητό κοκορέτσι με το ταψί στους δρόμους, και που έπειτα είχε ανοίξει ένα μικρό μπακάλικο και το μεγάλωσε σιγά σιγά κ' εδάνειζε χρήματα στη φτωχολογιά με την εβδομάδα και με υπέρογκο τόκο, για να γίνει γρήγορα πλούσιος... ο γιος εκείνου του Δήμου, ένας άσωτος, ένας ξιπασμένος, ένας ψωροπερήφανος γιατρός» (Θεοτόκης χ.χ., 47)¹³ που ηθέλε να γίνει γαμπρός του Οφιομάχου, ρίχτηκε στο βιοτικό στίβο με επιμονή για να προκόψει, για να ικανοποιήσει τις επιθυμίες του, τις προσδοκίες του, τις φιλοδοξίες του. Τι και αν ήταν από χαμηλή καταγωγή; Ευκίνητος στο νου, ενεργώντας με συνέπεια απέναντι στα αξιολογικά του κριτήρια και τους οραματισμούς του, τις ικανότητές του και τα χαρίσματά του, προετοιμάζει δαρικώς το δρόμο για τις μελλοντικές του πράξεις. Άλλωστε γι' αυτόν, η ζωή είναι «ένας ακατάπαυστος πόλεμος!... Bellum omnium contra omnes!... Αυτό το βλέπουμε παντού... σ' όλην τη φύση στα ψυχωμένα και στ' άψυχα... Παντού ανταγωνισμός... Ο δυνατότερος νικάει!...» (Θεοτόκης χ.χ., 131)¹⁴. Γιγάντωση του ατομισμού και των συμφερόντων, πίστη στον εαυτό του, στη δύναμη και στη μοίρα του για να ευδοκιμήσει κοινωνικά και να διαφεντεύσει και κείνος με τη σειρά του τους άλλους. Εξάλλου το πρόσωπό του, «με το σουβλερό ξανθό γενάκι που όλο εξεθώραζε και δεν ήθελε να ασπρίσει, με το ατάραχο και νεκρό βλέμμα, με το πλατύ το στόμα και τα ρουθούνια που αδιάκοπα ανοιγοκλείουσαν», δεν μαρτυρούσε παρά «την άπειρη φιλοδοξία του ανθρώπου, που ήθελε κι αυτός ν' αναδειχτεί και να τυραννήσει τους άλλους!...» (Θεοτοκής, 47)¹⁵.

¹² Κώστας Αξελός: *Προς την πλανητική σκέψη*. Βιβλιοπωλείον της Εστίας 1996.

¹³ Θεοτόκης, στο ίδιο.

¹⁴ Στο ίδιο.

¹⁵ Στο ίδιο.

Με αυτεπίγνωση, η δύναμη, η στενά συνυφασμένη με τη δίψα για γόητρο και δόξα, θα γίνει το είδωλό του: δύναμη επιστημονική, δύναμη πολιτική, απόκτηση εξουσίας και διακρίσεων πίσω από τα ευγενή κίνητρα της προσφοράς στους συναθρώπους, απ' όπου θ' αποσπά ολοένα και περισσότερη δύναμη. «Ο Γιατρός Αριστείδης Στεριώτης εδιάβαζε συγκινημένος στο ωραίο του γραφείο το υπόμνημά του, που τόβλεπε τυπωμένο στο Δελτίο της ιατρικής Ακαδημίας των Παρισίων. [...] Η Ακαδημία είχε καταλάβει τέλος πάντων πόσο σπουδαία ήταν εκείνη η μελέτη του... γι' αυτό και την είχε τυπώσει ολόκληρη στο Δελτίο της, χωρίς να την περικόψει καθόλου... όπως αυτός ο ίδιος την είχε γράψει... σε γαλλική γλώσσα!... [...] Φυσικά, αυτή η επιστημονική του δόξα θα τον εβοηθούσε περίφημα και στους άλλους σκοπούς του... Ο κύριος υπουργός θα μπορούσε να υπερηφανευτεί, πως ο υποψήφιος του, ο γιατρός Αριστείδης Στεριώτης, δεν ήταν ο πρώτος τυχόντας... θα μπορούσε να το βροντοφωνήσει στους χωριάτες ψηφοφόρους, μεθαύριο ως και στη βουλή!... Εκεί θα έμπαινε πλια σαν ξακουσμένος άνθρωπος... θα είχε βαρύτητα η γνώμη του... δεν θα μπορούσε να αρνηθεί κανένας πως ο ίδιος ήταν μια από τις προσωπικότητες του τόπου... και το καλύτερο απ' όλα: δεν είχε ανάγκη κανέναν, γιατί ήταν κι αυτός πλούσιος... Κι όχι πλούσιος σαν τους άλλους, τους νωθούς κι ανόητους ανθρώπους! Αυτός εδούλευε· ήταν χρήσιμος στην κοινωνία με την επιστήμη του, με την αγαθουργία του... δεν έχασε τον καιρό του... ο μακαρίτης ο πατέρας του δεν είχε εργασθεί του κάκου τόσα χρόνια για να του αφίκει μιαν περιουσία! Με πόσους κόπους, με πόση στέρηση, με πόσα φαρμάκια είχε συνάξει εκείνος λίγα λίγα τα λεφτά του!...» (Θεοτόκης χ.χ., 231-233)¹⁶.

Συνειδητά, στηρίζει και επαυξάνει την ακατάβλητη θέληση του πατέρα του για πρόοδο, καλλιεργώντας την εξάρτηση του παρόντος του προς το παρελθόν. Οι επιτυχίες του μεγαλώνουν την αισιοδοξία του και «τα φιλόδοξα πάθη του» (Θεοτόκης χ.χ., 266) και η ευδαιμονία γίνεται ο σκοπός της ζωής, καθώς τα μέσα δεν του λείπουν για την πραγμάτωσή της. Και όχι μόνο αυτό. Αν μία ευτυχία δεν ευοδωθεί, θα δημιουργήσει μία άλλη, όπως διατείνεται (Θεοτόκης χ.χ., 240)¹⁷, με προγραμματισμένη δράση. Και όλα αυτά σφιχτά δεμένα με το αίτημα της άμεσης πραγμάτωσης, καθώς «η ατελείωτη εναλλαγή των θυσιών χωρίς αντίκρυσμα, η περιφρόνηση των απαιτήσεων του παρόντος και η βαθμιαία αποκρυστάλλωση μιας φιλοσοφίας παραιτήσεως και εγκαρτερήσεως με την αόριστη υπόσχεση μιας μελλοντικής ανταμοιβής που δεν ήταν ποτέ ληξιπρόθεσμη, έχουν εξαντλήσει όλα τα αποθέματα της υπομονής, και το χώρο της καλοπροαίρετης πίστης ή της απλοϊκής ευπιστίας» (Χουρμούζιος 1976, 145)¹⁸.

¹⁶ Στο ίδιο.

¹⁷ Στο ίδιο.

¹⁸ Αιμίλιος Χουρμούζιος: *Η Δοκιμασία του πνεύματος*. Οι Εκδόσεις των φίλων 1976.

Μιλάμε βεβαίως για τη δημιουργία ενός νέου τύπου ανθρώπου και μίας διαφορετικής νοηματοδότησης και εμπίωσης του χρόνου όπου «ισχύει η αρχή του αιτίου-αποτελέσματος, της προόδου, της συνεχούς καλυτέρευσης των όρων της πνευματικής και υλικής ζωής, με την ενεργό προσπάθεια του ανθρώπου – και μάλιστα με την αποκλειστική προσπάθεια του ανθρώπου» (Μαλεβίτσης 1978, 79)¹⁹. Ξεπροβάλλει κατ' αυτό τον τρόπο μία κρίση της μορφής και του περιεχομένου της ζωής, του είναι και του πράττειν της κοινωνίας. Νέες μορφές του σκέπτεσθαι, του ενεργείν και του υπάρχειν, μέσα από ένα βαθύτατο κλωνισμό, επιφέρουν τη φθορά και τη διάλυση των παλιών αξιών, τον θάνατο του παλιού κόσμου. Αλλά είναι και κάτι άλλο ακόμη: αυτός ο θάνατος αντιστοιχεί με τη γέννηση του νέου.

Τι είναι, όμως, η κρίση; Ας την ορίσουμε ως το μέγαλωμα της αταξίας μέσα σε ένα σύστημα που οι οργανωτικές του δομές βασίζονται στην αυστηρότητα της μηχανικής εφαρμογής των κανόνων του ή στην ήρεμη συνύπαρξη αντίθετων τάσεων. Κατ' αυτό τον τρόπο διατηρείται η τάξη, η οποία στην ουσία επιφέρει την επανάληψη της τάξης. Με αυτή την έννοια, μιλάμε για κρίση όταν σε μια φάση της πορείας ή της φαινομενικά ομαλής εξέλιξης του συστήματος, παρεμβάλλονται «αλληλοσυγκρουόμενες δυνάμεις» που καταργούν την τάξη, μέσα στο σύστημα. Η απουσία τάξης και η διόγκωση της αταξίας στο εσωτερικό ενός συστήματος, δηλαδή η αύξηση των ανταγωνιστικών του δυνάμεων, τροφοδοτεί, σύμφωνα με τον Εντγκάρ Μορέν, αφ' ενός τις ανελαστικότητες και, αφ' ετέρου, την απελευθέρωση δυνατοτήτων που μέχρι τότε βρίσκονταν σε αναστολή. «Με μια πρώτη ματιά, η κρίση εκδηλώνεται όχι μόνο ως μια ρωγμή σε μια συνολικότητα, ως μια διατάραξη σ' ένα σύστημα που μέχρι τότε ήταν φαινομενικά σταθερό αλλά επίσης και ως αύξηση των τυχαίων γεγονότων και των αβεβαιοτήτων. Εκδηλώνεται με τη μεταβολή των συμπληρωματικότητων σε ανταγωνισμούς, τη γρήγορη ανάπτυξη των παρεκκλίσεων σε τάσεις, την επιτάχυνση της αποδομητικοποιητικής/αποσυνθετικής διαδικασίας (θετικές αναδράσεις), τη ρήξη των κανονισμών, την έκρηξη επομένως των ανεξέλεγκτων διαδικασιών, που τείνουν να αυτομεγεθυνθούν από μόνες τους ή να συγκρουστούν βίαια με άλλες ανταγωνιστικές διαδικασίες που είναι και αυτές ανεξέλεγκτες» (Morin 1987, 315)²⁰. Αυτό δεν σημαίνει, βεβαίως, ότι η κρίση είναι ανασταλτικός παράγοντας για την εξέλιξη, αλλά αντιθέτως σηματοδοτεί τη φανέρωση του νέου. Μέσα από την κατάρρευση της τάξης αναδύονται στοιχεία για την αναδημιουργία και την ανανέωση οποιουδήποτε συστήματος.

Κατέχοντας τη δύναμη της αντικειμενικής κρίσης, ο Θεοτόκης, στο μυθιστόρημά του, μας ωθεί να αντιληφθούμε με τον εναργέστερο τρόπο, τη συγκεκριμένη κρίση που η από μέσα βίωσή της αποτελεί αναπόφευκτο δεδομένο για εκείνον. Ας μην ξεχνάμε ότι υπήρξε

¹⁹ Χρίστος Μαλεβίτσης: *Το ανθισμένο δένδρο*. Δωδώνη 1978.

²⁰ Edgar Morin: *Αφήνοντας τον Εικοστό Αιώνα*. Εκδόσεις Ροές 1987.

γόνος αριστοκρατικής οικογένειας, τα μέλη της οποίας διακρίθηκαν στα γράμματα, την πολιτική και τη διπλωματία ήδη από τον 14^ο αιώνα και ότι κατεστραμμένος οικονομικά αυτός και η σύζυγός του (η βαρόνη Ερνεστίνη φον Μάλοβιτς) μετά την πτώση της Αυστροουγγρικής μοναρχίας το 1917, πέθανε φτωχός. Είναι γνωστό ότι τα τελευταία χρόνια της ζωής του ήταν πολύ δύσκολα λόγω των οικονομικών του δυσχερειών και της άσχημης υγείας του βεβαίως και μάλιστα για να αντιμετωπίσει τα έξοδά του, προπωλούσε τα έργα του στους εκδοτικούς οίκους Βασιλείου και Ελευθερουδάκη.

Συνεπώς, ο 20^{ος} αιώνας όρθωσε στον τόπο μας, μεταξύ όλων των άλλων, έντονες αντιπαλότητες, στήνοντας αντιμετώπους δύο κόσμους: τον κόσμο του Αλέξανδρου Οφιομάχου, τον συνεπαρμένο από τους τόσους νόμους, νόμους μακραίωνης παράδοσης που θέσπιζαν, έτρεφαν και συντηρούσαν τη συνειδητή του συμμετοχή στη ραθυμία και τη νωθρότητα, την απόλαυση και την ηδυπάθεια και τον κόσμο του Αριστείδη Στεριώτη, τον απελευθερωμένο από τις οικονομικές, κοινωνικές και πνευματικές δουλείες του παρελθόντος, τον ρηγμένο στην ενσάρκωση του «νέου πολιτιστικού κύκλου ιδεών». Και ανάμεσα στον άρχοντα Οφιομάχο και τον αστό Αριστείδη Στεριώτη, κείτονται τα θύματα. Ας μην ξεχνάμε ότι οποιαδήποτε κρίση έχει και μια διάθεση ανθρωποφαγική, καθώς οδηγεί στην πραγμάτωση θυσιών και στη δημιουργία θυμάτων. Κάποιοι καλούνται να θυσιάσουν τον εαυτό τους κι ό,τι πιο βαθύ και ριζωμένο υπάρχει μέσα τους στο βόλεμα των άλλων. Η Ευλαλία θα αναγκαστεί να παντρευτεί με το γιατρό και υποψήφιο βουλευτή Αριστείδη Στεριώτη για να σώσει την οικογένειά της από τον ξεπεσμό, θυσιάζοντας έτσι τον έρωτά της με τον διανοούμενο Άλκη Σωζόμενο. «Η ίδια δεν είταν παρά το πρώτο, το αθώο θύμα... και μαζί της ο Άλκης, η πρώτη της αγάπη, η αμάραντη, η αληθινή της η αγάπη!...» (Θεοτόκης χ.χ., 266)²¹. Εκείνος, ο άνθρωπος «με την αγνή καρδιά και το ψηλοπέταχτο όνειρό του» (Θεοτόκης χ.χ., 266)²², μέσα σε ένα μοιρολατρισμό που εκμηδενίζει κάθε του θέληση, θα αποδεχθεί την επιλογή της. «Μία ψυχική αδυναμία», μια «απαισιόδοξη αδράνεια» τον έκανε άχρηστο για κάθε ενέργεια... Πριν από κάθε πράξη, επρόβαλλαν πάντα ομπρός του οι δυσκολίες της και είταν τώρα αδύνατος να τες αντιμετωπίσει, γιατί ήξερε πως είταν αδύνατος να τες νικήσει... » (Θεοτόκης χ.χ., 267)²³. Η ανασχετική δύναμη της αδράνειας, η πειθήνια προσαρμοστικότητα τους στις επιθυμίες των άλλων θα καθηλώσει και τους δύο και θα επιφέρει την ψυχική τους ερήμωση. Έχοντας απολέσει την αντοχή που δικαιώνει τελικά το νόημα της ύπαρξης και δημιουργεί αξίες, τον «ενθουσιασμό της πράξης» που προϋποθέτει ωριμότητα και θερμό πάθος, θα απολέσουν τον εαυτό τους και μαζί την αξία της ύπαρξής τους. Και οι δύο θα

²¹ Θεοτόκης, στο ίδιο.

²² Στο ίδιο.

²³ Στο ίδιο.

ακολουθήσουν, με την απιστία τους στο μεγάλο αγαθό του έρωτα και τις ιδεατές σταθερές του, την πολύ ανθρώπινη μα και πολύ απάνθρωπη ανάγκη να διαμορφώσουν τη συμπεριφορά τους σύμφωνα με τις απαιτήσεις των άλλων.

Πρόκειται για ηρωισμό, εκείνη «την υποταγή σε ασάλευτους κανόνες, σε νόμους» που δεν δέχονται «καμιάν εξαίρεση» (Θεοτόκης χ.χ., 268)²⁴ ή για παραίτηση; Μήπως και οι δύο έχασαν το κάλεσμα για δράση, απέφυγαν λόγω της δειλίας τους να αντιμετωπίσουν και να υποστούν με συνέπεια προς τη δική τους φύση, τα όσα αντίξοα και παράλογα της ζωής είχαν μπροστά τους; Μήπως, επειδή δεν πάλεψαν για να οδηγήσουν εκούσια και συνειδητά τη ζωή και τον εαυτό τους στην πραγμάτωσή του οδηγούνται τελικά στη συντριβή; Αυτό είναι και το δίλημμα που θέτει ο Θεοτόκης στο έργο του: Συνειδητή τοποθέτηση και μαχητική αντίδραση σε οποιαδήποτε απόπειρα υποδούλωσης του υποκειμένου ή δουλικός εθισμός στα δεσμά που μας τυραννούν, ακινησία και υποταγή, εν ολίγοις σιγή και προσαρμογή, στο καταθλιπτικό φορτίο της οποιασδήποτε σκλαβιάς;

²⁴ Στο ίδιο.